

МИКОЛА ГОГОЛЬ. “РОЗДУМИ МАЗЕПИ”

Програмну статтю “Роздуми Мазепи” двадцятип’ятирічний Микола Гоголь написав водночас із повістю “Тарас Бульба” у 1834—1835 рр. Тоді він інтенсивно працював над тисячолітньою історією України, написав кілька інших надзвичайно важливих для української історіографії статей.

М. Гоголь з дитинства глибоко вивчав не тільки історію та культуру України, а й всесвітню історію, національну етнографію та фольклористику. Він уважно простудіював праці Геродота, Тита Лівія, французьких філософів-просвітителів, здобутки сучасної йому європейської історіографії, скрупульозно опрацьовував джерела, зокрема й рукописні, склав бібліографію. Отже, він був істориком-ерудитом.

Досліджував М. Гоголь і джерела про Київську Русь, зокрема “Літопис руський”, цікавився працями про походження слов’ян, їхнє розселення, культуру, мистецтво, появу письма і мов, архітектурними пам’ятками, досягненнями археології. Київську державу він характеризував як імперію, яка склалася з різноплемянних, дрібних, роз’єднаних держав-князівств, що вели між собою постійні родові чвари і війни. На думку Гоголя, вплив релігії, як державної цементуючої ідеології, на свідомість племен був незначним.

Нова доба на Русі настала після татаро-монгольської навали 1240 р., від якої найбільше була спустошена Україна та її “серце” — Київ. У статті “Погляд на утворення Малоросії”¹ Гоголь писав, що безпеку України після татаро-монгольської навали захищали могутні литовські князі, а Росія й далі терпіла татарське ярмо, приречена на “бездіяльність і заціпеніння” ще впродовж 240 років. Тоді остаточно розірвалися зв’язки України з Північною Руссю, і “вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші подвиги...”² Розкрити цей процес, показати, як це сталося, наголошував Гоголь, — головне завдання істориків. Північна Русь почала “змішуватися з народами фінськими”, які потрапляли під вплив східнослов’янської культури, міфології. Тим часом Україна залишалася країною “чистих слов’янських племен” — древніх полян, сіверян. Такою була наукова позиція української історіографії щодо Київської держави.

Причину відсутності української держави після розпаду Київської Русі М. Гоголь чи не вперше в історичній науці слідом за Шарлем-Луї Монтеск’є пояснював географічним фактором — відсутністю хоча б з одного боку природної границі. Були б пасма гір чи море, і народ український “вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу”. Однак беззахисна відкрита родюча земля з повноводними річками, достатком лісів, м’яким кліматом, багатою флорою і фауною стала тереном нападів і спустошень, а не хліборобським краєм, бо тут зіткнулися ворогуючі між собою три сусідні держави — Польща, Росія, Крим, внаслідок чого українська земля була залита кров’ю і густо зрошена слізьми. Це був, за Гоголем,

край страху. І тому саме на цій землі зміг вирости мужній, войовничий, волелюбний, відчайдушний народ, “все життя якого було повите і випестоване війною”, тобто “нація козаків”. Цей народ, підкреслює М. Гоголь, — “одно з визначних явищ європейської історії, яке, може, одне тільки стримало це спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу”.

Отже, М. Гоголь розглядав український народ як давній, великий і могутній, самобутній і волелюбний європейський народ. До Гоголя, онука знаменитого “стану козацьких канцеляристів”, що, за словами М. Грушевського, “залишилися об’єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів”³, подібно характеризували український народ козацькі літописці Самійло Величко, автор “Історії русів”, а потім і історики XIX ст.

Микола Гоголь справедливо вважав, що вадою концепції української історіографії є те, що історики-компілятори (В. Рубан, О. Рігельман, М. Берлінський, О. Мартос, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський та ін.) “не вказали досі цьому народові (українському. — *Я.Д.*) місця в світовій історії”. Ось чому письменник вимагав від українських істориків — визначити й обґрунтувати місце України в світовій історії. Звичайно, тогочасний рівень української історіографії і публікації джерельного матеріалу не дозволили вичерпно виконати це завдання, однак воно й досі не здійснене.

Гоголь вивчав і твори видатних церковних та культурних діячів XVII ст., професорів Київської Академії, вихованцями якої були його прадід і дід, — Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Гавриїла Бужинського та ін., а також цікавився джерелами з історії Галичини і Закарпаття. Та найбільше його захоплювали історія Запорізької Січі, Хмельниччина, доба “Руїни”, Мазепи, скасування Гетьманщини, русифікація України.

За власним свідченням, Гоголь упродовж п’яти років збирав різноманітні друковані й рукописні матеріали, пов’язані з історією його Вітчизни. Він готував історію України “в шести малих або в чотирьох великих томах”. Але, на жаль, рукопис цієї праці, про яку широко повідомляла передплатникам преса, не зберігся. З цього приводу вчені, знаючи, що Гоголь чимало своїх творів знищував, здавна ведуть дискусії, висловлюючи свої думки й гіпотези.

До нас дійшли тільки різні статті, замітки, а також художні твори, написати які без глибокого вивчення історичних джерел Гоголь не зміг би. Це, передусім, “Вій”, “Втрачена грамота”, “Страшна помста”, “Страшний кабан” і особливо “Тарас Бульба”. Відомі також заголовки творів, які до нас не дійшли, — “Гетман”, “Выбритый ус”, “Пленник” та ін. Історичні сюжети знаходимо і в інших українських повістях Гоголя. Зокрема, повісті “Вій” і “Втрачена грамота” навіяні розповідями діда Панаса, вихованця Київської Академії, козацького канцеляриста.

У своєму найулюбленішому творі “Тарас Бульба” Гоголь через півстоліття після знищення Запорізької Січі відродив у художній літературі волелюбні козацькі традиції, героїчні сторінки боротьби розкрив на матеріалі історії свого козацько-старшинського родоводу. Письменник-патріот усвідомлював, що без козацької історії немає українського народу, а є кріпацька покірنا маса, раби. За умов самодержавно-кріпосницької дійсності, шовіністичної політики царату Гоголь готував сприятливий ґрунт для національного відродження. Він створив привабливий поетичний об-

раз рідного народу, з надзвичайною художньою силою розкрив його самобутній характер, моральну чистоту, прометеївський дух, героїчну історію, високу гармонію родинних взаємин, відчуття краси і гумору, любові до природи.

Ставлення Миколи Гоголя до столиці України — Києва і до двох столиць Російської імперії — Москви та Петербурга найяскравіше розкрито в його листуванні з друзями та знайомими. В листах (1833—1834 рр.) до українського професора Михайла Максимовича, який працював у Московському університеті, знаходимо чимало теплих рядків про Київ, що свідчать про гарячий український патріотизм Гоголя. В одному з листів читаємо: “Бросьте в самом деле Кацапию, да поезжайте в Гетманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуť отсюда. Дурни мы, право, как рассудить хорошенько! Для чего и кому мы жертвуем всем? Едем! в Киев...”⁴. Гоголь пише про своє давнє бажання переїхати до Києва, обійняти посаду професора всесвітньої історії в університеті, категорично відмовляючись викладати російську історію, яка, на його думку, нудна, нецікава: “Я с ума сойду, если мне дадут русскую историю”, — застерігає він Максимовича.

Підкреслюючи, що стародавній Київ — місто українське, а не російське, Гоголь думками і помислами у ньому. “Туда, туда, в Киев! — писал він. — В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их — не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей... Да, это славно будет, если мы займем с тобою киевские кафедры; много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами”. В цьому уривку з листа і погляди Гоголя на історію прадавнього Києва, і його плани щодо наукової та педагогічної діяльності у столиці над Дніпром. Тоді ж він, намовляючи і Максимовича покинути Московський університет, писав із сарказмом про Москву: “Влюбился же в эту старую, толстую бабу Москву, от которой, кроме шей да матерщины, ничего не услышишь”.

Про невідступну мрію Гоголя покинути столицю Російської імперії і повернутися до Києва свідчить і його лист до Олександра Пушкіна: “Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все еще читал вам. Там кончу я историю Украины и Юга России, напишу Всеобщую историю, которой в настоящем виде ее до сих пор, к сожалению, не только на Руси, но даже и в Европе нет. А сколько соберу там преданий, поверьев, песен и проч.” Далі Гоголь повідомляв поета, що професор Максимович думає покинути Московський університет і переїхати до Київського. Він мріє перетворити “богоспасаемый наш город” на українські Афіни, мати в ньому свою друкарню. В іншому листі Гоголь підказує Максимовичу, що “Песни нам нужно издать непременно в Киеве”⁵, а не в Росії.

Гоголь часто говорив Максимовичу про свою мрію купити хату із садочком “где-нибудь на горе, чтобы оттуда был виден и кусочек Днепра” — мрія багатьох українських творчих діячів аж до О. Довженка та К. Білокур. А коли Максимовича було призначено першим ректором Київського університету, Гоголь у листі до друга сонячними, теплими фарбами, як і в своїх художніх творах про Україну, змальовує Київ: “Ты теперь в таком спокойном, уютном и святом месте, что труд и размышление к тебе притекуť сами”.

Головною, але невидимою причиною, яка змушувала Гоголя і Максимовича, а пізніше Є. Гребінку, Т. Шевченка, С. Руданського, В. Вернадського та інших українців повертатися до рідних країв, був стан їхнього

здоров'я. Рідна, цілюща, сонячна природа, її дари, повітря, вода складають біологічну основу патріотизму. Тарас Шевченко, мріючи перед смертю про зустріч з Україною, зауважив, що її повітря відновить його здоров'я: "От якби додому, там би я, може, одужав".

Проживаючи в 30-х роках у Петербурзі, Гоголь, як і Шевченко, надзвичайно тужив за Україною, за Дніпром, за рідним краєм. Він часто скаржився в листах на те, що невлаштоване життя і клімат, природа столиці Росії наганяли на нього невимовну тугу за сонячною Україною: "Душа надто тужить за Україною", "Наша єдина бідна Україна", "Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України" тощо. Такий же настрої був у Гоголя і за кордоном: італійська природа і побут, навіть діри в тинах нагадували йому рідну Батьківщину.

Микола Гоголь, як останній в родоводі Гоголів, не зрікся прадідівських традицій, а лише під впливом обставин, національного гніту й приниження часто, як артистична натура, приховував свої погляди, пристосовувався до найвищих авторитетів. "Никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином, — зазначав він 24.XII.1844 у листі до фрейліни О. Смирнові. — Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой". Пояснено дипломатично з національною гідністю. Українсько-російські відносини за умов жорстокої колоніально-шовіністичної політики царату після скасування Гетьманської автономії і знищення Запорізької Січі Гоголь і далі розглядав у традиційному козацькому розумінні — "як вільний з вільним, як рівний з рівним".

Учасник вечорів слов'янського гуртка М.В. Берг свідчив, що М. Гоголь "изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (О. Бодянский. — *Я.Д.*). Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу; они усаживались в угол и говорили между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь (при мне, по крайне мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов" ⁶. Це ж твердить і син Михайла Щепкіна Петро (1821—1877 рр.). Зокрема, він пише, що Гоголь "был в обществе молчалив и не общителен до странности и оживлялся, только столкнувшись нечаянно с кем-нибудь из малороссов" ⁷. За спогадами Михайла Лентовського, який навчався у великого актора-українця Михайла Щепкіна, останній змушував своїх учнів вивчати цілі розділи "Вія" і "Тараса Бульби", "Кобзаря" напам'ять, бо і сам так учив свої ролі. М. Лентовський згадує: "М.С. Щепкін, бувало, заклавши руки за спину, годинами простоював перед портретами Гоголя і Шевченка, і наче розмовляв з ними, ділився думками, тихо ворухив губами" ⁸.

Свою історію Гоголь писав, керуючись патріотичними почуттями українця: "Заради всього нашого, заради нашої України, заради батьківських могил". У своїх творах для означення України він вживає терміни Україна, Русь, Малоросія, Малая Росія, Гетьманщина, руський, русинський, український, запорізький, козацький, козацька нація, наша, наш. До речі, вся література спотворено передає термін "русский" з двома "с" — русский" (книжна українська форма, привласнена російською мовою. — *Я.Д.*), а тим часом Гоголь, як і Шевченко, пише його з одним "с" — для позначення "український". З цього приводу, наприклад, у "Страшній помсті" читаємо: "Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще де-не-де прозвучить, начебто, рідне слово, а там уже й віра не та, і мова не та".

Упродовж тисячоліття нашу національну літературу і культуру творили не тільки українською мовою, а й старослов'янською, грецькою, ла-

тинською, польською, німецькою, французькою і особливо російською, а тепер пишуть ще й англійською, іспанською та ін. Це саме явище, зумовлене історичними обставинами, спостерігаємо і в багатьох культурах різних народів світу й сьогодні.

Так, Іван Франко значну частину своєї творчої спадщини залишив польською, німецькою, російською та іншими мовами. За нашої бездержавності і національного гніту чимало наддніпрянських письменників також були двомовними, включаючи й Тараса Шевченка, або майже повністю користувалися українським варіантом російської мови, як, скажімо, Микола Гоголь. До якої ж культури віднести їхню творчість? До однієї чи двох? З цього приводу дуже цікавий погляд знаходимо у самого Гоголя, який у статті “Кілька слів про Пушкіна” пише: “Поет навіть може бути і тоді національний, коли описує зовсім чужий світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі”. У своїх українських повістях Гоголь дивився на історію, боротьбу і життя “козацької нації” очима українця-пасічника Рудого Панька, тобто рідного народу. Також по-українському сприймав він життя Російської імперії, зображене в “Мертвих душах” та інших творах, написаних на російському матеріалі, за що, як відомо, йому дорікали його сучасники-росіяни.

На жаль, ми й досі не маємо повного видання творів Гоголя українською мовою. Найповніше видання — тритомник вибраних творів — вийшло ще 1952 р. Тому українські читачі і дослідники, зокрема на периферії, не мають можливості ознайомитися з важливими і цікавими працями письменника з історії України, мати повне уявлення про його внесок у рідну історіографію. Маловідомою, наприклад, є важлива і цінна програмна стаття Гоголя-мазепинця “Размышления Мазепы” (1834—1835), яку представляємо читачам журналу. Її можна знайти тільки в академічному виданні повного зібрання творів письменника⁹.

“РАЗМЫШЛЕНИЯ МАЗЕПЫ”

“Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство (Українську Гетьманську Державу. — Я.Д.), бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру, издавна униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные.

Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожали утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало “преступного” гетмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч.

Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения.

Но к кому обратиться с этим? Крымский хан был слишком слаб и уже презираемый запорожцами. Да и вспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти, и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единодушием, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демократы к государю. И потому Польша действовать решительно не могла.

Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у казаков, которое, хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, могли бы привести царя в нерешимость, действовать ли на юге против козаков или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идет войной на шведов”.

Програмна стаття Гоголя “Размышления Мазепы” надзвичайно важлива для української історіографії дошевченкового періоду, бо ніхто інший так глибоко не розкрив трагічну долю української нації в Російській імперії. Гоголь чітко й однозначно вживає найголовніші для української науки історичні терміни: “українська нація”, “втрата національності”, “проголошення незалежності” України, а також пише, що Українська держава перебувала під протекторатом Росії, що український народ відмінний від росіян, одноплемінний, близький до поляків, словом розкриває свої історичні й суспільно-політичні погляди — погляди українського патріота. В іншому контексті терміни “вся нація”, “національні інтереси”, “об’єднана нація”, “національна печатка” та ін. трапляються хіба на сторінках “Історії русів”.

Гоголь закінчив 1828 р. Ніжинську гімназію вищих наук, яка знань з історії України не давала. Гадаємо, що джерелами пізнання автора були документи Гетьманської Канцелярії, а особливо “Історія Русів”. У статті зустрічаються не тільки політичні, а й стилістичні подібності з нею, перекази Гоголевого родоводу — визначних державних та військових діячів доби Гетьманської Козацької держави.

Дід Гоголя Опанас закінчив Київську Академію та, як і великий український патріот козацький канцелярист Самійло Величко, служив у найвищій державній установі — Військовій Канцелярії. Йому були відомі різні секретні документи, державницькі погляди козацьких верхів. Як зазначає М. Грушевський, “славнозвісний стан” “козацьких канцеляристів” після падіння Івана Мазепи зосереджував усю свою увагу на історії Гетьманської держави, зокрема на її війнах проти Польщі¹⁰.

Гоголь пишався своїм старовинним гетьмансько-старшинським походженням¹¹. Дід Опанас доводив, що його предком був полковник доби Хмельниччини (Вінницький, Уманський, Подільський, Могилівський, Брацлавський) Остап-Андрій Гоголь, який разом з полковниками Данилом Виговським і Павлом Яненком-Хмельницьким 1658 р. виганяв московські війська з Києва, пізніше був прибічником Петра Дорошенка, нарешті знову повернувся до Польщі, одержав булаву правобережного наказного гетьмана зі столицею в Димері і грамоту (вона зберігалася в родині

Гоголів) на село Вільхівці. Помер Остап-Андрій Гоголь 5 січня 1679 р. в Межигірському козацькому монастирі, який був ідеологічним центром Запорізької Січі. Його портрет поруч з портретами Б. Хмельницького та С. Палія прикрашав стіни монастирської Святодухівської церкви. Історичну діяльність Остапа-Андрія Гоголя відображено в ідеї повісті “Тарас Бульба”. Отже, не випадково синів Тараса письменник назвав Остапом і Андрієм. Гоголь бував у Межигір’ї ще хлопчиком. Враження від великої ріки, прекрасної української природи пізніше втілилися у шедевр “Чудовий Дніпро за тихої погоди”.

Історик О. Оглоблін документально довів, що предками Гоголя по жіночій, бабусиній лінії були гетьмани Михайло і Петро Дорошенки, Іван Скоропадський, генеральний обозний Петро Забіла, чернігівські полковники Яків та Юхим Лизогуби, які побували в Сибіру, переяславський полковник Василь Танський та інші. Родич Гоголя Дмитро Трощинський, за словами письменника, “благодійник Малоросії”, служив канцеляристом у Малоросійській колегії, мав у селі багату бібліотеку, якою користувалися Гоголі. Отже, на молодого Миколу Гоголя, безперечно, впливали родинні стосунки і традиції його предків, вони були вирішальними у формуванні його національного державницького світогляду, так блискуче змальованого у “Тарасі Бульбі” та інших творах. Невипадково, сповідаючись, він щиро свідчив, що “прадідівська душа бешкетувала” в ньому, і голос предків сильно промовляв до нього.

Трагізм становища автономної Української Гетьманської держави в умовах Російської колоніальної імперії усвідомлював і канцелярист уряду Івана Мазепи, великий український патріот Самійло Величко, який після української трагедії під Полтавою наголошував, що політика російських царів зведена до того, “щоб про козаків і пам’ять не зосталась”. Пантелеймон Куліш 1843 р. писав, що Україна “має відірватися від Росії або загинути”, Тарас Шевченко з тривогою застерігав своїх сучасників і наступні покоління:

“Погибнеш, згинеш Україно,
Не стане знаку на землі...
... — Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во зlobі
Сини твої тебе уб’ють
Оперені...
Воскресни, мамо! Вернися
В світлицю-хату: опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи”¹².

Гоголь і Шевченко протиставляли грізній деспотичній силі Петра I та його наступників єдність усіх сил української нації, яку роздирали егоїстичні партії різних політичних орієнтацій. Про можливість перемоги Мазепи під Полтавою в липні 1709 р. Шевченко на засланні у віршованій формі висловив співзвучну Гоголеві думку:

“Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали”¹³.

В автора “Тараса Бульби” не піднялося перо, щоб описати Полтавську битву, де лягла воля України, її державність, і він закінчує свою статтю описом початку цієї війни. Він не уявляв собі, що його козаки можуть бути переможені.

Як бачимо, у статті “Роздуми Мазепи” тезисно викладено важливі для української історіографії програмні думки про політику гетьмана Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення України від Росії. Гоголь добре знав, що Російська православна церква прокляла Мазепу (й досі проклинає за кордоном) і щороку 27 червня в усіх церквах України гетьмана ганили як бунтаря-сепаратиста. Але навіть це не завадило письменнику-християнинові, українському патріотові викласти свої погляди на центральні події в українсько-російських відносинах.

Гоголь, як і його гетьмансько-старшинські предки, вбачав визволення України з-під московського ярма тільки в оперті на союз з однією з наймогутніших європейських держав: ідея, якої дотримувалися всі політичні діячі України упродовж майже трьох з половиною століть (за винятком Степана Бандери). Автор “Тараса Бульби” обґрунтував, чому таким союзником України у її визволенні не могли бути ні Польща, ні кримський хан, а тільки Швеція.

Важливо зазначити, що Гоголь — мазепинець уперше в українській історіографії XIX ст. — чітко й однозначно заявив, що українська “волелюбна нація” мала свою “самобутню державу” з демократичним козацьким ладом і хотіла “і далі жити в своїй суверенній державі”. Тим часом в умовах “рабської, деспотичної, колоніальної Російської імперії” “українській нації”, за словами письменника, загрожувала повна асиміляція й жорстоке кріпацтво. Він бачив єдиний вихід у проголошенні Україною своєї незалежності. Цю мрію своїх предків і свою двадцятип’ятирічний великий український патріот вклав в уста гетьмана Івана Мазепи, котрий свої промови перед вищою козацькою старшиною закінчував словами: “Боже, визволь нас від Москви!”.

Заповіт Івана Мазепи й Миколи Гоголя здійснили їхні нащадки: 1918 р. Михайло Грушевський, 1941 р. Степан Бандера та Ярослав Стецько і 1991 р. Народний рух — на віки вічні.

Упорядкував Я. І. ДЗИРА (Київ)

¹ Гоголь М. В. Погляд на утворення Малоросії // Твори в трьох томах. — К., 1952. — Т. III. — С. 377—386.

² Там же. — С. 382.

³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1991—1992. — С. 118.

⁴ Див.: Гоголь Н. В. Собрание сочинений в семи томах. — Т. VII. Письма. — М., 1986. — С. 88, 91, 95, 102, 103, 104, 108.

⁵ Там же. — С. 95.

⁶ Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков, 1990. — С. 494.

⁷ Там же. — С. 495.

⁸ Гриц Т. С. Щепкин М. С. Летопись жизни и творчества. — М., 1966. — С. 692.

⁹ Гоголь Н. В. Размышления Мазепы // Полное собрание сочинений. — М., 1952. — Т. IX. — С. 83—84.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Назв. праця. — С. 119.

¹¹ Див.: Николай М. (Куліш П.) Записки о жизни Н. В. Гоголя. — СПб., 1856. — С. 3.; Оглобин Александр. Предки Миколи Гоголя // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто. — 1995. — С. 80—113.

¹² Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6-ти томах. — К., 1963. — Т. 2. — С. 373.

¹³ Там же. — С. 46.

